

А. О. Руссу,

Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут», м. Київ

СЛОВОВІРНІ ВЛАСТИВОСТІ ДІЄСЛІВНИХ КОНСУБСТАНЦІЙНИХ ТЕРМІНІВ

Проаналізовано особливості префіксального словотворення дієслівних консубстанційних термінів з огляду на їхню семантику й походження, описано типи дієслівного термінотворення для префіксів *за-* й *на-*, що є одними з найпродуктивніших для відповідної групи слів.

Ключові слова: консубстанційні терміни, дієслово, префікс, термінотворення, словотвірний тип.

СЛОВООБРАЗОВАТЕЛЬНЫЕ СВОЙСТВА ГЛАГОЛЬНЫХ КОНСУБСТАНЦИОНАЛЬНЫХ ТЕРМИНОВ

Проанализировано особенности префиксального словообразования глагольных консубстанциональных терминов в зависимости от их семантики и происхождения, описано типы глагольного терминообразования для префиксов *за-* и *на-*, которые являются одними из самых продуктивных для соответственной группы слов.

Ключевые слова: консубстанциональные термины, глагол, префикс, терминообразование, словообразовательный тип.

WORD FORMATION FEATURES OF VERBAL CONSUBSTANTIAL TERMS

The features of prefixal word formation of consubstantial terms according to their semantic and origin are analyzed. Consubstantial terms are the words used in the terminology of different fields and in common language. Most consubstantial terms belong to these semantic types: physical action, working and household activity, state. Less prefixal terms are formed with verbs that mean a kind of sound and speech, psychic or physical state of person. Native words dominate among consubstantial terms, in contrast to real terms, and used for prefixal word formation widely. Adopted words take part in prefixal term formation seldom. Prefixes in adopted verbs often have only grammatical meaning and describe finished action. Prefixes with only grammatical meaning could be used in native words, but frequently it is difficult to separate grammatical and word formation meaning, that cause various interpretations of prefixal terms semantic. Prefixes *за-* and *на-* are the most-frequently for word formation of consubstantial terms. Most types of word formation with these prefixes are widely used at terminology and common language, but it was determined some differences. The types of word formation, which means «relocation of object», seldom take part in word formation of the terms, although they are productive for common language.

Key words: consubstantial terms, verb, prefix, word formation of terms, word formation type.

Терміни й загальноживані слова постійно взаємодіють між собою. З одного боку, в сучасному українському лексиконі спостережено посилення інтелектуалізації мови, що відбувається внаслідок детермінологізації термінів та їхнього «оромовлення» [8, с. 4]. З іншого – загальноживані слова внаслідок переосмислення їхнього значення можуть переходити до спеціальної лексики. А. Крижанівська й Л. Симоненко вважають традицію створювати терміни на основі загальноживаних слів найбільш важливою внутрішньомовною закономірністю, а суть термінологізації вбачають у зміні семантики вже наявних у мові слів. [9, с. 48]. Так, у галузевих терміносистемах поряд з термінами, що належать до спеціальної лексики, яку зазвичай уживають лише фахівці, функціонують слова, що їх використовують і в термінології, й у загальнолітературній мові.

Особливості функціонування загальноживаних слів у термінології є об'єктом дослідження в працях І. Бережанської, С. Гриньова-Гриневича, В. Даниленко, Л. Ричкової та інших [2; 5; 6; 13]. С. Гриньов-Гриневич указує, що у всіх терміносистемах завжди є певна кількість лексичних одиниць, які вживають у повсякденному й професійному мовленні, так звані *консубстанційні терміни*, що спричиняє до низки труднощів під час виокремлення професійної лексики зі словникового складу мови [5, с. 85]. Відповідний термін ужито в інших дослідженнях, наприклад, І. Бережанської, І. Гладуна, Л. Ричкової [2, с. 15; 4, с. 147–148; 13, с. 56–57]. Позаяк термін набуває поширення, слова, що їх використовують і в певній галузевій терміносистемі, й у загальнолітературній мові пропонуємо називати *консубстанційними термінами*.

Відповідні одиниці вивчають у семантичному аспекті, коли постає потреба описати систему значень певної лексеми та відмежувати загальноживане значення слова від термінологічного. Натомість ця група лексики може мати інші особливості порівняно з власне-термінами, наприклад, у межах лексико-семантичного й морфологічного способів термінотворення. Крім того, більшість праць засновано на вивченні термінів-іменників. С. Гриньов-Гриневич вважає, що однією з ознак терміна є номінативний характер й іменник – єдиний засіб для вираження термінологічних понять [5, с. 86]. Однак недостатнє опрацювання характеру використання різних частин мови в терміносистемах збіднює теорію терміна та звужує уявлення про термінологізацію окремих груп слів [16, с. 3]. З огляду на це актуальним видається вивчення різних аспектів функціонування консубстанційних термінів, виражених не лише іменниками, а й іншими частинами мови, зокрема дієсловами.

Мета цієї статті – описати тенденції морфологічного словотворення дієслівних консубстанційних термінів, а саме префіксацію, оскільки вона є основним способом творення нових значень відповідної групи слів. Досягнення поставленої мети потребує розв'язати такі основні **завдання**: 1) вказати семантичні класи дієслівних консубстанційних термінів; 2) визначити специфіку використання префіксів з огляду на семантику й походження твірних основ; 3) охарактеризувати типи дієслівного термінотворення для найпродуктивніших префіксів.

З'ясували, що в лексикографії поч. ХХ – поч. ХХІ ст. [10; 11; 12; 14] досить уживаними є консубстанційні дієслівні терміни, що належать до таких семантичних класів: конкретна фізична дія (*клеїти, карбувати, креслити, золотити, лакувати, пилити*), трудова та побутова діяльність людини (*кувати, конати, косити, кроїти, орати, шити*), становлення якісної ознаки (*пухніти, горіти, густішати, ржавіти, кипіти, танути*). Менше натрапляємо на слова звучання й мовлення (*співати, дзвонити, казати, сурмити, благовістити*), психічного чи фізичного стану людини (*судити, паралізувати, дихати, протестувати*). Можливості творення слів неоднакові та залежать від їхнього походження й семантики. На відміну від власне-термінів, що належать до спеціальної лексики, яку вживають лише фахівці певної галузі знань, серед консубстанційних переважають одиниці питомого походження, більшість з яких мають широкі словотвірні властивості. Запозичені терміни майже не беруть участь у префіксальному термінотворенні. У термінах чужомовного походження префікси виконують насамперед видотворчу функцію, тобто йдеться не про словотворення, а формотворення слів. У лексикографії поч. ХХ – поч. ХХІ ст. переважають форми доконаного виду з префіксами *з-* і *за-*: *орендувати – заорендувати; гармонізувати – згармонізувати; ідеалізувати – зідалізувати; імпровізувати – зімпровізувати; фальсифікувати – с(з) фальсифікувати; капітулювати – сканітулювати; конденсувати – сконденсувати; консервувати – с(за)консервувати; паралізувати – спаралізувати*.

Приклади формотворення питомих термінів за допомогою префікса *за-*, вказані в словниках, досить суперечливі. Наприклад, *закостеніти, заледеніти, затвердіти* у «Російсько-українському словнику» (1924 – 1933) зафіксовано як фор-

ми доконаного виду до слів *костеніти*, *леденіти*, *твердіти*. Проте на сучасному етапі відповідні префіксальні лексеми описують у межах фінитивного значення [3, с. 238]. Це ж стосується префікса **ви-**, який досить уживаний у термінології 20-х рр. ХХ ст.: *галити/ вигалити*, *гемблювати/ вигемблювати*, *гранкувати/ вигранкувати*, *золотити/ визолотити*, *калярувати/ викалярувати*. Зокрема, йдеться про префіксальні дієслова зі значенням «суб'єкт скерував дію на поверхню об'єкта, надавши їй певного вигляду». У сучасному мовознавстві префікс **ви-** у поєднанні з відповідними словами тлумачать як словотвірний, що вказує на інтенсивність виконання дії [15, с. 202]. Це пояснює звуження власне-видової функції цієї морфеми в сучасній термінології. Отже, в запозичених термінах префікси зазвичай формалізуються й виконують тільки граматичну функцію. Відмежувати граматичне і словотвірне значення префікса в питомих словах буває досить складно, що призводить до неоднакового трактування семантики окремих префіксальних термінів.

Найбільш поширеними в словотворенні консубстанційних термінів виявилися префікси **за-**, **на-**. Мало уживаними є форманти **роз-**, **о-**. Розглянемо основні типи термінотворення з найпродуктивнішими префіксами докладніше.

Типи словотворення з префіксом **за-**

Особливо вживаним формант виявився у дієсловах з темпоральною семантикою, що мають таке значення: «суб'єкт надає/ надав об'єкту певного вигляду чи властивостей». Пор.: *забарвляти/ забарвити*, *загартувувати/ загартувати*, *загноювати/ загноїти*, *загострювати й загостряти/ загострити*, *закривляти/ закрити*.

На завершення дії вказують неперехідні дієслова, мотивовані твірними основами з семантикою становлення якісної ознаки: *загнивати/ загнити й загнити*, *загубити, загус(к)нути, заіржавіти, заржавіти, закостеніти, замерзати/ замерзнути*. Як уже зазначали, в межах відповідного словотвірного типу префікс має фінитивне значення.

Низку консубстанційних термінів об'єднано навколо словотвірного типу зі значенням «суб'єкт починає/ почав дію»: *забазирити, заблаговістити, загойдати, зажинати/ зажати, закошувати/ закосити, замаришувати*. Здатність **за-** поєднувати два протилежні значення є його особливістю [15, с. 214], що має місце в усі періоди розвитку українського термінознавства та виявляється на рівні й загальновоживаної, й термінологічної лексики.

Префікс **за-** досить продуктивний на позначення просторової семантики, яку визначають як «проникнення одного об'єкта в інший» [1, с. 168]. Словотвірний тип охоплює дієслова з тлумаченням «суб'єкт рухає об'єкт у межі певної поверхні»: *забивати/ забити (клінтух, гвіздок)*, *заклейтушити, заклинтушити, засилювати й засилити/ засилити*.

Виявили два словотвірні типи, що описують дію, скеровану по поверхні предмета. Перший містить дієслова зі значенням «суб'єкт покриває/ покрив поверхню об'єкта певним матеріалом»: *забандажувати/ забандажувати, забинтовувати/ забинтувати*, *забілювати й забіляти/ забілити*, *забрукувати/ забрукувати*. Другий тип стосується дієслів із семантикою «охопити дією частину поверхні» та містить додаткову сему «рух усередину, в межі чого-небудь». Значення консубстанційних термінів цього типу описуємо так: «суб'єкт скерував дію на об'єкт, закриваючи/ закрити частину за допомогою певного предмета чи матеріалу»: *заграбовувати/ заграбувати, задинати/ задити бочку, заліплювати/ заліпити, замурувати/ замурувати, заплombувати*.

Майже не натрапили на консубстанційні терміни з префіксом **за-**, твірні основи яких вказують на переміщення, попри те, що для загальновоживаної лексики відповідний тип словотворення продуктивний: *забігати/ забігти, заходити/ зайти, залітати/ залетіти, заїжджати/ заїхати*.

Типи словотворення з префіксом **на-**

Типи термінотворення на позначення кількісної семантики для морфеми **на-** – найпродуктивніші. Досить поширеними є префіксальні консубстанційні терміни, що мають значення «суб'єкт отримує/ отримав певну кількість чого-небудь»: *напалювати/ напалити (вугілля)*, *навалювати/ навалити й навалити*, *наекономлювати/ наекономити, наескізувати, набивати*. У реченні кількісне значення відповідних слів зазвичай уточнює числівник: *Напалив багато вапни* [10, с. 1495]; *Напомпували (накачали) десять відер води* [10, с. 569].

Ще один словотвірний тип з префіксом **на-** стосується дієслів, для яких характерно переплетіння семантики множинності дії та ретельного її здійснення, що зумовлює значення – достатність дії [7, с. 97]. Відповідного значення набувають перехідні дієслова, що мають тлумачення «суб'єкт надає/ надав об'єкту чи його поверхні певного вигляду, властивостей, стану тощо»: *намагнічувати/ намагнітити, наворсовувати/ наворсувати сукно, нагрівати/ нагріти, нагушувати/ нагустити, наелектризувати/ наелектризувати, налоцувати/ налоцити*.

Просторову семантику, часто доповнену семою «інтенсивне виконання дії», морфема **на-** має в дієсловах зі значенням: «суб'єкт покриває/ покрив поверхню певним матеріалом». Пор.: *назолочувати/ назолотити, накладати/ накласти срібло (золото)*, *накрашувати/ накресити, наоліювати/ наоліити, нафарбовувати/ нафарбувати*. Окремі префіксальні дієслова, утворені в такий спосіб, укладачі словників тлумачать в контексті видотворення, але в цій функції **на-** не дуже продуктивний. Визначити чіткі правила перетворення відповідного форманта на власне-видовий не вдалося, однак спостерегли деякі тенденції. Зокрема, формами доконаного виду до безпрефіксних дієслів часто виступають лексичні одиниці зі значенням «надати об'єкту певного кольору»: *насинити, начервонити, начорнити*.

За нашими спостереженнями й результатами дослідження В. Ільїна, малопродуктивним є словотвірний тип, що охоплює дієслова, які вказують на покриття поверхні чим-небудь унаслідок самочинного процесу [7, с. 101]. Їх описуємо за такою схемою: «суб'єкт з'являється/ з'явився на поверхні об'єкта»: *нагоряти/ нагоріти, накіпати/ накіпати, намерзнути, наіржавіти, наржавіти, наростати/ нарости*.

Маловживаний серед консубстанційних термінів тип словотворення з тлумаченням «суб'єкт приєднує/ приєднав об'єкт до певної площини»: *наварювати/ наварити, натвинчувати/ натвинтити, накрутити гайку, настібати/ настібнути, націбати/ націбнути, наклеювати/ наклеїти*.

Семи «достатність дії» та «рух усередину чого-небудь» містять дієслова об'єднані словотвірним типом, що має значення «суб'єкт наповнює/ наповнив об'єкт речовиною»: *набивати/ набити бомбу (рушницю, гармату)*, *напакувати/ напакувати бомбу, начиняти/ начинити бомбу, націджувати/ націдити*.

Майже не натрапили на консубстанційні терміни, де префікс **на-** позначає «скерування дії до певного об'єкта аж до змикання з ним» [7, с. 98]. Семантику відповідних префіксальних слів тлумачимо так: «суб'єкт скерує/ скерував дію на певний об'єкт, застосувавши до нього силу». Наприклад: *нагнічувати/ нагнітити, надавлювати/ надавити поножі, натиснути поножі, надушувати/ надушити*.

Словотвірні типи з префіксом **на-**, в яких твірна основа позначає переміщення, для термінотворення малопродуктивні на відміну від загальновоживаного словотворення. Нагадаємо, що ці ж тенденції спостерегли для префікса **за-**. Загалом дієслова з семантикою переміщення мало представлені в різних галузях знань.

Підсумовуючи зауважмо: серед дієслівних консубстанційних термінів переважають слова питомого походження. Такі одиниці зазвичай мають значний словотвірний потенціал, що спостережено на прикладі типів префіксального словотворення з морфемами *за-* й *на-*. Натомість запозичені твірні основи сполучаються з обмеженою кількістю префіксів, які часто виконують лише формотворчу функцію.

Опрацювання інших способів творення дієслівних консубстанційних термінів розширить наші уявлення про цю групу лексики. Також перспективним вважаємо подальше дослідження префіксальних типів термінотворення. У такий спосіб вдасться сформулювати правила використання словотворчих морфем, які б для кожної галузі термінології виражали конкретне значення й виконували класифікаційну функцію, що сприятиме унормуванню термінології з огляду на тенденції розвитку української мови.

Література:

1. Безпояско О. Морфеміка української мови / О. Безпояско, К. Городенська. – К. : Наукова думка, 1987. – 322 с.
2. Бережанская И. Консубстанциональные термины в лингвистической терминологии английского и русского языков (сравнительный анализ) : дис. на соискание уч. степени канд. филол. наук : спец. 10.02.20 «сравнительно-историческое, типологическое и сопоставительное языкознание» / И. Бережанская. – Москва, 2005. – 311 с.
3. Вихованець І. Теоретична морфологія української мови : Академ. граматика укр. мови [за ред. І. Вихованця] / І. Вихованець, К. Городенська – К. : Унів. вид-во «Пульсари», 2004. – 400 с.
4. Гладун І. Про деякі прагматичні характеристики професійної лексики англomовних засобів масової інформації / І. Гладун // Культура народів Причорномор'я. – 2012. – № 231. – С. 147–148.
5. Гринев-Гриневиц С. Введение в терминологию : Как просто и легко составит словарь / С. Гринев-Гриневиц. – М. : Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2009. – 224 с.
6. Даниленко В. Русская терминология : опыт лингвистического описания / В. Даниленко. – М. : Наука, 1977. – 245 с.
7. Ільїн В. Префікси в сучасній українській мові / В. Ільїн. – К. : Вид-во Академії Наук УРСР, 1953. – 164 с.
8. Клименко Н. Динамічні процеси в сучасному українському лексиконі : [монографія] / Н. Клименко, С. Карпіловська, Л. Кислюк. – К. : Видавничий Дім Дмитра Бураго, 2008. – 434 с.
9. Крижанівська А. Склад і структура української термінологічної лексики : [монографія] / А. Крижанівська, Л. Симоненко. – К. : Наукова думка, 1985. – 193 с.
10. Російсько-український словник : у 4 т. / [ред. А. Кримський, С. Єфремов] [Електронний ресурс] / [підг. О. Телемко]. – К. : Червоний шлях, 1924–1933.
11. Російсько-український словник : у 3 т. / [ред. С. Головащук]. – К. : Наукова думка, 1969.
12. Російсько-український словник / [ред. В. Жайворонок]. – К. : Абрис, 2003. – 1424 с.
13. Рычкова Л. Консубстанциональность терминов как проблема прикладной лингвистики / Л. Рычкова // Карповские научные чтения : сборник научных статей. – Минск : Белорусский дом печати, 2012. – Вып. 6. – С. 55–59.
14. Словник української мови : в 11 т. / [ред. І. Білодід та ін.]. – К. : Наукова думка, 1970–80.
15. Соколова С. Префіксальний словотвір дієслів у сучасній українській мові / С. Соколова. – К. : Наукова думка, 2003. – 283 с.
16. Хасина Л. Место и специфика глагольных лексем и словосочетаний в отраслевой терминосистеме : на материале русской и английской юридической терминологии : дис. на соискание уч. степени канд. филол. наук : спец. 10.02.19 «Теория языка» / Л. Хасина. – Саратов, 2003. – 168 с.

УДК 81'42

Н. О. Рябокiнь,

Полтавський інститут економіки і права, м. Полтава

ЕТИКЕТНІ КЛIШЕ У ФУНКЦІ ПОЗИТИВНОЇ РЕАКЦІЇ

У статті йде мова про етикетні кліше у функції позитивної реакції. Із мовленнєвих актів позитивної реакції звертаємо увагу на згоду та дозвіл. Серед етикетних кліше розглядаємо висловлювання: дякую, спасибі, прошу, будь ласка, та под. у функції згоди чи дозволу.

Ключові слова: етикет, ввічливість, етикетні кліше, позитивна реакція, мовленнєвий акт згоди / дозволу.

ЭТИКЕТНЫЕ КЛИШЕ В ФУНКЦИИ ПОЗИТИВНОЙ РЕАКЦИИ

В этой статье идет речь о этикетных клише в функции позитивной реакции. Из речевых актов положительной реакции обращаем внимание на согласие и разрешение. Среди этикетных клише рассматриваем высказывания: спасибо, прошу, пожалуйста, и под. в функции согласия или разрешения.

Ключевые слова: этикет, вежливость, этикетные клише, положительная реакция, речевой акт согласия / разрешения.

ETIQUETTE CLICHÉS IN FUNCTION POSITIVE RESPONSE

This article deals with etiquette clichés in the function of a positive response. First, we consider the features of the concepts of etiquette and politeness in communication. In speech acts of the positive reaction, we pay attention to the consent and permission. Among etiquette clichés further statements are studied: thank you, please, please and gratitude in the functions of consent or permission.

It was found that gratitude etiquette or cliché is a fairly common stereotype nonspecific indicator MA of consent in oral and written speech (2,5 %; 100% we took 1500 utterances of positive reaction). During such consent a communicator agrees for the delicacy and polite consent forms emphasize the act of good will and readiness to perform a certain action.

The language situation in which there are formulas of speech etiquette in function of resolution is the situation of direct communication between people, which is limited by pragmatic coordinates «I – you – here – now». Losing these coordinates by a statement takes it beyond the speech etiquette. If a speech etiquette is aimed primarily at creating conditions for successful communication, politeness codified as a sign system acts more like a future-oriented strategy and it is a kind of expectation, which involves undesirable developments (for example: instead of permission, prohibition).

The purpose of these indicators is an effective interaction of the interlocutors and the successful implementation of communicative intentions. Using consent / permission in communication, a sender tries to avoid a conflict (negative reaction: prohibitions or disagreement) and tries to create a friendship / partnership between the communicants and to maintain social equilibrium between them.

Keywords: etiquette, courtesy, etiquette cliché, positive speech act of consent / permission.